

Кшиштоф ПОМЯН

ЄЖИ ГЕДРОЙЦ В ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

У ньому бачили майбутнього прем'єра. Прем'єром він не став. Завжди був і надалі залишається редактором. Проте у свідомості поляків Єжи Гедройц залишив помітніший і триваліший відбиток, аніж більшість прем'єрів, прізвищ котрих ніхто вже не пам'ятає.

1

Журнал Гедройца "Бунт молодих та політика" вирізняється на тлі польської довоєнної преси високою якістю репортажів, рівнем публіцистики, непримиренністю, спектром проблем. Але "Культура" – це феномен світового рівня. Клуб періодичних видань, котрим за п'ятдесят, нараховує в Європі заледве кількадесят членів. У Польщі їх, принаймні, двоє: "Творчість" та "Знак". Хтось прирівняв двадцять п'ять років у житті періодичного видання до ста років у житті людини. Якщо це так за нормальних умов, то який множник можна використати, щоб визначити справжній вік щомісячника, котрий, як "Культура", проіснував понад сорок років як політичний емігрант? Котрий не мав пошани на батьківщині, куди його не впускали прикордонні війська та митні служби, де його переслідували товариші у справах безпеки, де з ним боровся пропагандистський апарат. За ним не стояла жодна заможна і стабільна інституція. Він, щоб вижити, змушений був здобути, і, що набагато важче, втримати упродовж десятиліть декілька тисяч читачів, розпорошених по всіх континентах, крім Антарктиди. Виміряна цим мірилом "Культура" сягає кращих зразків світового періодичного видання.

Навіть за звичайними критеріями, "Культура" досягла рідкісного довголіття, а з-поміж еміграційних видань – не лише польських – просто виняткового. І ще більший подив це викликає тому, що завжди була вона цілком незалежна, тобто її політичні орієнтири визначав виключно редактор, часто після дискусії з Юзефом Чапським або Костянтином Єленським, і, зазвичай, у згоді зі своїм приятелем та головним порадником Юліушем Мірошевським,

а після його смерті в 1976 році – з Густавом Херлінгом-Грудзінським, аж до припинення цієї співпраці. Як і кожен, хто повинен займати посаду у вирі подій, редактор міг помилятися в аналізі розстановки сил, у передбаченні напрямку змін, в оцінці осіб. Але ці помилки стосувалися засобів. Ніколи вони не торкалися мети, якою незмінно залишалося здобуття Польщею незалежності та встановлення в ній демократичного устрою.

Незалежність “Культури” також означала те, що її подальше існування залежало від щорічно поновлюваних рішень читачів, котрі, все ж таки, завжди могли відмовитися від передплати та інколи, дуже рідко, робили це на знак протесту. Редакція постійно про це пам’ятала. Однак вона не лестила читачам і не підлаштовувалася під їхні смаки; бувало також, вона суперечила їхнім переконанням. Редактор відкидав усе, що не відповідало високому художньому рівневі. І він не уникав тем важких: політичних, суперечливих, делікатних, болісних. Коли вважав за необхідне, “бив сокирою по обличчі”. До своїх авторів він також ставився без поблажок. “Культура” ніколи не була виданням взаємного схиляння. Не оминули її й драматичні внутрішні конфлікти та болісні розлуки. Зрештою, вона не пропагувала свого культу, не святкувала своїх ювілеїв, не нагадувала про свої заслуги. Не була беззаперечною у своїх поглядах. Дозволяла полемізувати з ними, навіть гостро, лиш би по суті. Допускала різні погляди, інколи суперечливі. Залишала поза межами лише представників ПЗПР, маніакальних антикомуністів та ендеків. Завдяки редакторові, для якого це мало і надалі для колективу редакції має принципове значення, “Культура” – єдине польське видання, яке ніколи не співало в унісон.

Незалежність, якої “Культура” неухильно дотримувалася, і невід’ємна від неї поліфонічність дозволяли їй, упродовж перших сорока років, бути чимось значно більшим ніж просто журналом. Була вона також ланкою між польськими товариствами, джерелом новин про життя в Польщі і в політичній еміграції; бібліотекою та архівом, офіційним видавництвом, літературним салоном, політичним осередком, котрий спершу звертався лише до еміграції, а після 1956 року дедалі більшою мірою до батьківщини. Більше того, перед виникненням та утвердженням незалежної преси й нового покоління еміграційних видань, “Культура” була єдиним форумом вільної дискусії про тодішній стан і перспективи Польщі, а згодом, після 1976 року – вона започаткувала дисидентський рух і трибуну демократичної орієнтації. Вона була подібна до парламенту. Вікном

у Захід, а також містком між Польщею та її сусідами, долі яких знаходили в ній живий відгомін.

Важко знайти інший журнал у світі, котрий, маючи такі мізерні засоби, відіграв би таку велику роль у формуванні суспільної думки.

2

Чим би була польська література без видавництва, створеного Гедройцем із маленьким колом однодумців? Скільки взагалі не було б написано? Скільки безслідно б загинуло? Скільки рукописів виявлено було б лише тепер, а скільки – упродовж наступних десятиріч років? Відповідей на ці питання немає. Відомо лише, який переконливий список письменників, котрі публікували свої твори тільки або майже тільки в Літературному інституті. Борковський, Чапський, Гомбрович, Херлінг-Грудзінський, Єленський, Мілош, Стемповський, Страшевич – це лише найвідоміші із цього кола. Ті, про кого можна сказати, що вони були письменниками “Культури”, бо публікувалися на її сторінках та підтримували тісні стосунки з редактором навіть тоді, коли – як Борковського або Гомбровича – відділяли від нього тисячі кілометрів. Серед них і такі, яких важко уявити деінде. Де б опинився “Транс Атлантик”, якби не з’явився в “Культурі”? Де б публікувався Мілош в еміграції? Значно пізніше польські письменники, коли їх уже не переслідувала цензура, але вони ще не могли публікуватися в незалежних виданнях, посиляли свої твори до Maisons-Laffitte. Ніхто ніколи не з’ясує, бо це неможливо, скільки було написано талановитих літературних творів завдяки співпраці з виданням Гедройца.

Отже, саме існування Літературного інституту було заохоченням до творчості. І то до такої, котра, в еміграції, могла ігнорувати узвичаєні табу та патріотичні святості, що пробуджувало спротив певної категорії читачів; достатньо нагадати реакцію на “Приятеля Флора” Юзефа Мацкевича та на “Поетичний трактат” Мілоша. Усе це на батьківщині дозволяло долати тягар цензури. Наслідком цього вільного повію були повісті Сталінського (Кисилевського), “Апеляція” Андріївського, “Недійсність” Брандса, “Рапорт з обложеного міста” Герберра, – а це лише декілька прикладів, вибраних із багатотомної бібліотеки польської поезії та прози, публікованої Гедройцем.

Доповнювала її бібліотека російська: Борис Пастернак, Даніель та Синявський, Солженіцин та багато інших, чії перші видання на Заході завдячують Літературному інституту. Бібліотека українська

– Лободовський, Левицький, Кошелевич – на чолі з величезною антологією Лавриненка “Розстріляне відродження”, повернула пам’яті українського народу визначні досягнення поезії та прози двадцятих років, і тим спричинила нове воскресіння літератури в Україні. Додамо переклади із західних мов: Арона, Бурнгама, Камю, Гріна, Кестлера, Сілоне, Симони Вейль...

Однак, роль Гедройца не обмежується лише виданням написаних творів. Деяких письменників він повинен був спершу “відкрити”, як відкривають талант, щоб можна було залучити їх до співпраці. Згодом він клопотався, щоб їм допомогти, про їхні нагороди чи стипендії, про можливість приїзду до Європи. Врешті-решт декотрих він спонукав до написання творів, як на його думку, найпридатнішого літературного жанру для “Культури” – щоденників. Таким чином польська література завдячує натхненню Гедройца тим, що побачили світ такі шедеври, якими є щоденники Гомбровича, а, перш за все, “Записник неквапливого перехожого” Стемповського та “Щоденник, писаний уночі” Херлінга. Завдячує йому також збереженням щоденників Кисилевського і Мицильського до того часу, поки їх, врешті, змогли надрукувати.

Гедройц зробив ще один важливий внесок у польську літературу, цього разу – як автор. Бо вже сьогодні, хоча значна частина його кореспонденції й очікує публікації, він постає як один із найвидатніших польських майстрів епістолярного жанру у ХХ ст. І це не лише зважаючи на кількість листів, які він написав. Але й через те, що серед цього надбання є чудові тексти, досконало скомпоновані, дотепні, часом злостиві, такі що привертають увагу глибиною спостережень, відсутністю будь-якої штучності та пози. Гедройц, хоча, напевно, як і більшість його покоління, любив писати листи. Він їх змушений був писати, тому що були вони для нього єдиним способом тримати зв’язок з авторами, розсіяними по світу. Отак, немовби спричинений виконанням службових обов’язків, і з’явився єдиний у своєму роді твір, яким є збірка його листів, водночас, – і літературне джерело, образ епохи, побачений крізь призму його особистості.

3

Історичні зошити Гедройц почав видавати в 1962 році. Редакція “Культури”, а в першу чергу редактор, із самого початку заснування часопису займалися збиранням газетних та журнальних матеріалів, різноманітних документів, що стосувалися полоністики. Цей систе-

матичний добір перетворив Літературний інститут упродовж його понад півстолітнього існування в одне з найважливіших польських архівних відділень новітньої історії. Без урахування зібраних там матеріалів неможливо докладно дослідити історію польської еміграції, міжвоєнного періоду, Другої світової війни та ПРН.

Причиною зібрання джерел, так само як і інших починань Гедройца, стало переконання, що боротьба з радянським пануванням над Центральною та Західною Європою, а також із комуністичною ідеологією, яка її узаконює в очах певних прошарків тогочасної інтелігенції та західних лівих, значною мірою точиться на просторах культури, що вона є боротьбою за правдиве розуміння культури, а тим самим, у своїй основі, боротьбою за пам'ять. Вона тим важливіша, що минуле Польщі піддавали цензурі та обстріхували, мабуть, більше, ніж будь-якої іншої країни. Відносини польсько-російські та польсько-українські від Середньовіччя до Першої світової війни; обставини повернення Польщею незалежності та війна з 1920 року; внутрішня та зовнішня політика Речі Посполитої, а особливо відносини з Німеччиною та з Радянським Союзом; Друга світова війна – пакт Ріббентропа-Молотова, радянська агресія 17 вересня, рух опору в країні, Катинь, заслання, польські та західні збройні сили, Варшавське повстання, загибель євреїв; комуністичний рух, а особливо КПП та окупаційна ППР; повоєнна еміграція; Польща народна, починаючи від маніфесту ПКВН – це, мабуть, неповний список тем, які з часів ПНР не дочекались ретельного опрацювання в офіційній історіографії.

Усі ці теми із самого початку були порушені в “Культурі”. Згодом їх значною мірою перебрали на себе “Історичні зошити”, особливо це стосується публікації документів. Паралельно з’являлись присвячені їм книжки: оригінальні твори, які, часом, писали на замовлення Гедройца, а також переклади, котрі дозволяли компенсувати брак вітчизняних видань. Особлива роль у цій сфері випала серії “Архів революції” (хоча чимало важливих позицій залишилось поза нею). Достатньо назвати такі різні твори, як “Євреї в польській культурі” Олександра Герца, “В тіні Катині” Свяневича, “Мої спогади” Вітоса, “Історія Сполучених Штатів” Павла Заремби, “Рапорти (Польща 1945–1946)” Євгенію Реале, “Поляки в Україні” Даніеля Беаувоїс, “Солідарність 1980–1981” Єжи Хольцера і “Після визволення” Вікторії Красневської (Барбари Скарги), щоб дати поняття про місце та обсяг історичної тематики у видавничій програмі Гедройца.

Публікування звіту, джерел та опрацювань, згадування постатей та замовчуваних подій, спростування викривлень, фальшивок та вигадок – усе це підривало “вірогідність” пееренівської пропаганди, а водночас будувало, цеглина за цеглиною, ретельний образ минулого. Цей образ, хоча й викликав часом суперечки у середовищі еміграції та пробуджував імпульси обурення у вірних режимові вітчизняних читачів, однак справляв вплив на розуміння польської академічної історіографії та оживляв колективну пам’ять. Якщо польська інтелігенція не хворіла на колективну амнезію, якщо вона знала, а принаймні могла знати власну історію, то цьому сприяло багато чинників: родинні традиції, котрі передавалися з покоління в покоління, католицький костьол, польськомовні радіостанції на чолі з РВЕ, зусилля тих істориків країни, котрі хотіли і вміли використати кожне послаблення цензури. Серед таких чинників одним із найважливіших був Єжи Гедройц.

4

Незалежність, кордони, сусіди, демократія, Європа – такими були найважливіші політичні питання, обговорювані на сторінках “Культури” упродовж її перших тридцяти років. Їх порушував перш за все провідний публіцист та поборник журналу Юліуш Мірошевський. Як свідчить його листування з Гедройцем, їхня співпраця була такою тісною, що статті першого, зазвичай, виражали погляди другого, що й зрозуміло, оскільки їхнє спільне розуміння формувалося та уточнювалося у процесі, часом і гострого, обміну думками.

Мірошевського не стало в червні 1976 року. На той час “Культура” поповнилась новим поколінням співробітників та авторів: із 1976 року в журналі друкується Міхал Хеллер, з 1970 року – Леопольд Унтер, з 1971 року Лешек Колаковський; поряд із ними з’явилося дуже багато нових імен із середовища післяберезневої еміграції. Кончина Мірошевського збіглася в часі з початками нової політичної ситуації в ПРН, явними проявами якої були протести проти змін у Конституції, робітничий мітинг в Радомю та утворення Кору, а також політизація пасторських листів Єпископату. Із того часу “Культура” друкує щоразу більше документів та статей, що їх надсилали з Польщі, а Гедройц та весь колектив часопису дедалі більше займалися допомогою польському дисидентству, а після 1980 року допомагали “Солідарності”, котра спершу функціонувала відкрито, а згодом у підпіллі. Вони інформували мас-медіа в західних країнах, ініціювали протести проти переслідувань діячів незалежних рухів,

а також організовували іншу підтримку, збирали та пересилали кошти, організовували стипендії та лікарську допомогу для осіб, які опинились на Заході...

В епоху Мірошевського “Культура” визначила умови незалежного існування Польщі. Вона довела, що їх можна забезпечити лише в межах об’єднаної Європи – тоді уявляли європейську федерацію, в якій німецькі впливи врівноважені Францією. Звідси випливала проєвропейська позиція, продиктована лише переконанням про залежність Європи від Сполучених Штатів як єдиної імперії, здатної стримати експансію Радянського Союзу. При цьому “Культура” закладала основи недоторканності польських кордонів, сформованих після Другої світової війни. Це стосувалося західного кордону по лінії Одри та Ніси, що спонукало до пошуку шляхів порозуміння з Німеччиною; слугувала цьому ідея: Німеччина раніше чи пізніше згодиться на ці кордони, оскільки без цього вона не буде у змозі вирвати Польщу з радянської орбіти і здобути в ній союзника. Це також стосувалося східного кордону. “Культура” зайняла позицію, що Львів повинен належати Україні, а Вільнюс – Литві, і що лише згода у цьому питанні може оздоровити стосунки Польщі із цими країнами та відкрити перспективу союзу з ними, що зміцнило б позиції всіх щодо Росії, незважаючи на її ідеологічну орієнтацію. Пов’язання справи незалежності Польщі з визнанням повоєнних кордонів, із визначенням нових відносин із сусідами зі Сходу та Заходу, із належністю до об’єднаної Європи – це найсуттєвіший внесок Мірошевського та Гедройца в польське геополітичне мислення.

В епоху Мірошевського “Культура” також визначила свою позицію щодо майбутнього устрою Польщі, однозначно виступаючи за демократію в західному стилі. У цей період Польща повинна була стати частиною Європи. Це було відкиданням усіляких різновидів тоталітарного та авторитарного мислення: комуністичного, що очевидно, та традиціоналістського й ендеківського, котрі мали ще цілком впливових сповідників в еміграції. Демократія в розумінні Мірошевського та Гедройца не мала бути ані “народною”, ані “національною”. Вона повинна базуватися на визнанні політичного конфлікту за нормальне явище, а водночас – на визнанні опозиції невід’ємною складовою суспільного політичного життя і на прийнятті умови, що нинішня опозиція завтра може стати урядом. Це означало, що політика не є продовженням громадянської війни іншими засобами, що в неї зовсім інша мета, яка передбачає відмову

від будь-яких спроб знищення супротивника, чи то фізичного, чи то політичного.

У цьому пункті програма Гедройца та Мірошевського ще чекає свого здійснення. Серед акторів польської політичної сцени усе ще чимало таких, котрі мріють про безконфліктне суспільство, об'єднане єдиною вірою та кероване єдиною партією з єдиним вождем. І для них заняття політикою є веденням війни, що свідчить: тоталітарний менталітет аж ніяк не зник безслідно. Ця програма чекає свого здійснення також і щодо інших пунктів. Програма висувала вимоги до державної адміністрації, ясна річ, контрольованої представницькими інституціями, але виключеної з політичної гри, правової, такої, що спроможна забезпечити громадський порядок і повагу до демократичних процесів на всіх рівнях. Польща від цього ще дуже далека.

5

Понад десять років Єжи Гедройц виступає в новій ролі. Він і далі видає "Культуру", яка залишається, мабуть, найнезалежнішим журналом польською мовою. Але, водночас, бере участь у політичному житті, виступаючи на актуальні теми в "Культурі", в інших мас-медіа, а також під час зустрічей із політиками, котрі часто навідують Maisons-Laffitte. Отже, він виступає і за зближення Польщі з Україною, Литвою та Білорусією, що – на його думку – не лише не суперечить її членству в Європейському Союзі, але є його природним доповненням. Він виступає проти антисемітизму, будь-яких проявів ксенофобії та – загалом – проти ідеї народу, належність до якого вирішували б релігійні критерії, а також проти ідеї держави, яка б не була цілком відділена від Костьолу. Робить це щодня, торкаючись справ, які, часом, мають ніби цілком локальне значення, але в них вбачає тривожні ознаки живучості ендецьких відгуків та контрреформаційного, войовничого католицизму. Таким чином пояснює загальні засади новітньої політики мовою конкретики.

Він доклав чимало зусиль до справи народного єднання. Власним прикладом довів, що можна упродовж життя бути послідовним антикомуністом і таким же послідовним ворогом тоталітаризму у всіляких його постатях та проявах. Перебуваючи поза партіями, не керується резентиментом, намагається оцінювати індивідів та організації з перспективи інтересів Польщі. Уся його діяльність упродовж зазначених десяти років ілюструє та підтверджує те розуміння демократії та політики, яке "Культура" пропагувала серед

своїх читачів. Таким чином, часопис є рідкісним прикладом публічної послідовності, що він і надалі залишається в злагоді із засадами, які завжди визнавав.

Роки після Другої світової війни можна принципово визначити як час Єжи Гедройца не лише в історії польської журналістики. Також і в історії польської літератури, польської історіографії, польської політичної думки та польського громадського життя. В історії Польщі.